

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	De invloed van het Puritanisme op het ontstaan van het Gereformeerd Piëtisme in Nederland / C. Graafland.
Auteur(s)	Graafland, C.
In	<i>Documentatieblad Nadere Reformatie</i> , 7 (1983), no. 1, p. 1-24.
Copyright	2007 / erven C. Graafland SSSNR Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.07.17; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Annotatie(s)	Eerder in het Duits verschenen in: Monatshefte für Evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes, 31 (1982), p. 73-92.
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B99000749

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

DE INVLOED VAN HET PURITANISME OP HET ONTSTAAN VAN HET GEREFORMEERD PIËTISME IN NEDERLAND

Inleiding

Johannes Wallman heeft in zijn artikel over **Die Anfänge des Pietismus** in de bundel **Pietismus und Neuzeit**, Band 4 opgemerkt: "Der niederländischen Kirchengeschichtswissenschaft wird vermutlich eine Schlüsselrolle zufallen für die Beantwortung der Frage, wie wir es künftig mit dem weiteren Pietismusbegriff und mit der Rede von einem englischen Pietismus halten werden".¹⁾

Wallmann laat deze opmerking horen in het raam van een reeds lang aan de orde zijnde discussie over de vraag, wanneer en in welke zin precies kan worden gesproken van Piëtisme. Hoe belangrijk en interessant deze discussie ook is, in dit artikel kan ik daarop niet ingaan. Ik wil me namelijk uitsluitend richten op de vraag, of er invloed van het engelse Puritanisme is uitgegaan op het ontstaan van de z.g. Nadere Reformatie in Nederland en zo deze invloed inderdaad kan worden aangetoond, in welke vorm en in welke mate heeft deze invloed dan bestaan.

Vooraf nog een opmerking ter verduidelijking. Zojuist gebruikte ik de aanduiding Nadere Reformatie. In de titel van mijn artikel komt echter de aanduiding Piëtisme voor. Het zou een behandeling op zichzelf vragen om de nuanceverschillen tussen deze twee aanduidingen nader te omschrijven. Meestal wordt tussen beide aanduidingen een chronologische onderscheiding gemaakt. De gereformeerde opwekkingsbeweging van de eerste helft van de 17e eeuw wordt dan vooral aangeduid met het woord Nadere Reformatie, terwijl de voortzetting ervan in het laatst van de 17e eeuw en de 18e eeuw met de term Piëtisme wordt aangegeven. Waarom deze onderscheiding wordt aangebracht en waarom dit op deze wijze gebeurt, ook die problematiek laat ik hier rusten. Zelf gebruik ik beide aanduidingen, omdat ik met het woord Piëtisme wil aangeven, dat wij bezig zijn met een aspect te behandelen uit de geschiedenis van het Piëtisme, uiteraard dan verstaan in de ruime zin van het woord. Anderzijds gebruik ik de term Nadere Reformatie om aan te geven, dat wij binnen dit Piëtisme ons vooral richten op die kant daarvan, die in Nederland vooral is aangeduid met de term Nadere Reformatie.²⁾

De wortels van de Nadere Reformatie

Wanneer wij nu de omtrekken van deze Nadere Reformatie willen vaststellen en vooral het begin ervan nader willen fixeren, is het

VII-2

opnieuw mogelijk om verschillende kanten uit te kijken. We kunnen de naam van J. Taffin noemen, die door W. Goeters al als één van de eerste vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie is genoemd, en later, tot op vandaag toe, vooral ook door S. van der Linde als zodanig wordt gezien.³⁾ Dat sluit in, dat de wortels van de Nadere Reformatie in ieder geval ook gezocht dienen te worden in het franse taalgebied. Naast J. Taffin zou ook gewezen kunnen worden op L. Daneau, P. du Moulin, Drelincourt, e.a. Als ik in dit verband even nadrukkelijk op L. Daneau mag wijzen. Daneau heeft in een boekje geschreven over de kleding, waarin hij luxe in de kleding afwijst en soberheid in dit opzicht aanprijst.⁴⁾ In 1617 is dit geschrift vertaald door Johannes de Swaef onder de titel **Tractaet van den eerlicker staet der Christenen in hare cleedinghe**⁵⁾ en door W. Teellinck wordt de lezing ervan aanbevolen in zijn boek **Den Spieghel der Zedicheyt** uit 1620, dat over precies hetzelfde thema handelt.⁶⁾

Wanneer wij dus naar invloeden en relaties zien, moeten wij in ieder geval de franstalige invloed in onze aandacht betrekken. De conclusie, die hieruit voorlopig kan worden getrokken, is, dat wanneer de invloed vanuit Engeland inderdaad kan worden aangetoond, deze invloed in ieder geval niet als exclusief kan worden beschouwd.

G. Udemans

Deze these kan nog iets verder worden uitgebouwd, wanneer wij letten op een andere naam, namelijk die van G. Udemans, die naast J. Taffin genoemd wordt als één van de eerste vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie.⁷⁾ In zijn inleiding op de verklaring van het Hooglied van Salomo geeft hij aan, uit welke bronnen hij geput heeft. Het blijkt dan dat de engelse theologen daarbij een voorname rol gespeeld hebben.⁸⁾ Hij noemt namen als Thomas Brigtmán, George Gyffard, William Gouge, e.a. Maar ze vormen toch niet zijn enige bron. Hij noemt daarnaast b.v. Th. Beza en Fr. Junius. Daaruit blijkt dus, dat hij eveneens geput heeft uit eigen vaderlandse bronnen en ook bij iemand als Th. Beza is te rade gegaan. De laatste naam geeft meteen nog een ander gezichtspunt aan. We weten, dat ook de engelse puriteinen, te beginnen met W. Perkins, de invloed van Beza in sterke mate hebben ondergaan.⁹⁾ Er is dus sprake van een gemeenschappelijke bron, waaruit zowel de Puriteinen als de mannen van de Nadere Reformatie hebben geput. En het zal in het vervolg nog blijken, dat dit niet maar beperkt is gebleven tot Th. Beza, maar ook anderen zoals met name H. Bullinger als gemeenschappelijke bron gegolden heeft.

Genoemde inleiding van G. Udemans op het Hooglied laat nog een volgend gezichtspunt zien. Naast engelse, franse en nederlandse bronnen noemt hij ook Bernardus, die in de verklaring van het Hooglied een klassieke plaats inneemt. Ook deze is door Udemans gebruikt, en

waarlijk niet door Udemans alleen. Ook in de latere Hoogliedverklaringen binnen de Nadere Reformatie komt zijn naam herhaaldelijk voor.¹⁰⁾ En als wij in het bijzonder naar de engelse Hoogliedverklaringen zien en trouwens naar de mystieke literatuur van de Puriteinen in het algemeen, blijkt Bernardus zelfs een bijzondere grote plaats te hebben ingenomen.¹¹⁾ De invloed vanuit de middeleeuwse traditie, met name op het punt van de mystieke vroomheid, mogen wij dus ook niet buiten het gezichtsveld houden. Ze heeft zowel direct op de Nadere Reformatie ingewerkt alsook via de omweg van de puriteinse bruidsmystiek.¹²⁾

W. Teellinck

Toch als wij nu vooral op de relatie tussen de Nadere Reformatie en de engelse puriteinen ons willen richten, moeten wij nog een derde naam noemen, die aan het begin staat van de Nadere Reformatie. We bedoelen Willem Teellinck. Vooral hij is gezien als de Vader van het Gereformeerde Piëtisme in Nederland. Zo is hij reeds tijdens zijn leven door G. Voetius erkend.¹³⁾

Ook wanneer wij zelfs bij W. Teellinck moeten vaststellen, dat het niet uitsluitend engelse invloed is geweest, die hem tot zijn program van de Nadere Reformatie heeft gebracht (vgl. zijn bovengenoemde aanbeveling van het boekje van J. Daneau), is het toch wel zonder meer duidelijk, dat de puriteinse inbreng sterk overheersend bij hem is geweest. Uit zijn levensgeschiedenis is dit al op te maken.¹⁴⁾ Zijn bekering in Engeland binnen puriteinse kring, met name binnen het puriteinse gezinsverband, heeft hem middellijkerwijs geleid tot het predikantschap en meteen ook tot de taakstelling ervan, de vernieuwing van de christelijke, gereformeerde gemeente door prediking en pastoraat en vooral door de vernieuwing van het gezinsleven.

Vertaling van puriteinse geschriften

Deze inbreng van de puriteinen komt ook naar voren in zijn geschriften. Zo is het eerste geschrift, dat W. Teellinck uitgaf een vertaling van een werkje van W. Perkins: **Een dialogue oft 't Samensprekinghe van den Staet van een Christenmensche**. Verschenen in 1607.¹⁵⁾ W. Perkins wordt algemeen gezien als de vader van het engelse Puritanisme. Zijn invloed is echter veel verder gegaan dan alleen Engeland. Zijn werken zijn vertaald in vele talen. Maar voorzover mij bekend zijn zijn werken nergens zoveel vertaald als in Nederland. De eerste vertaling is in Nederland al te vinden in 1598. Deze vertaling is het begin van een reeks, die eindigt in 1663, wanneer de vertaling van **Alle de Werken** door J. van Someren is voltooid. Het blijkt, dat in die tussentijd niet minder dan 190 geschriften in totaal van W. Perkins (waaronder meerdere geschriften meer dan éénmaal) zijn vertaald.¹⁶⁾ Dit wijst toch wel op een enorme ingang van deze belangrijke puritein in Nederland.

VII-4

Letten wij nog even op het door W. Teellinck in 1607 vertaalde geschrift van W. Perkins, dan blijkt dat dit geschrift zelf weer een selectie is uit de geschriften van William Tyndale en J. Bradfort. Vooral de laatste is leermeester van W. Perkins geweest en wordt door F.E. Stoeffler aangeduid als een voorloper van het engelse puritanisme.¹⁷⁾ Via Perkins en W. Teellinck zijn deze eerste puriteinse geschriften dus ook in Nederland doorgedrongen, waaruit wij mogen opmaken, dat de wortels van het engelse puritanisme tevens ook hun vertakkingen gekregen hebben in Nederland.

Wat Willem Teellinck betreft, het is duidelijk dat zijn invloed vanuit Engeland van blijvende aard is geweest. Dit komt o.a. naar voren in zijn vierde geschrift, dat opnieuw een vertaling is van een engelse puritein. Het geschrift heeft als titel **Korte Verhandeling van de Voornaemste Christelijck Oeffeningen**, uitgegeven in 1609.¹⁸⁾ Het is een vertaling van een geschrift van de engelse puritein William Whately, predikant van Banbury, waar W. Teellinck in een puriteins gezin heeft gelogeerd en tot bekering is gekomen. In zijn voorrede van dit boekje vertelt W. Teellinck hierover en geeft dan meteen aan, waarom hij Engeland als voorbeeld beschouwt voor Nederland. De grote plaats die de prediking en het pastoraat bij de engelse puriteinen inneemt ziet hij als de belangrijkste middelen om tot vernieuwing van de gemeente te komen, waarbij speciale aandacht dient te worden besteed aan het gezinsleven. Het zijn dan ook deze aspecten, die W. Teellinck in zijn geschriften voortdurend behandelt.

Maken wij nu een voorlopig overzicht, dan blijken de volgende aspecten aan te wijzen te zijn, die de engelse invloed op de Nadere Reformatie bewijzen. a. De eerste nederlandse vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie (G. Udemans), hebben in hun eigen geschriften zich in belangrijke mate laten voorlichten door de engelse puriteinen. b. Er is sprake van een directe beïnvloeding vanuit Engeland door persoonlijke kennismaking met het Puriteinse geestelijke leven, dat blijvende indruk heeft gemaakt (W. Teellinck). c. Puriteinse geschriften worden in het nederlands vertaald en blijkbaar door velen gelezen. Wij noemden de vele vertalingen van W. Perkins geschriften en de vertaalarbeid van W. Teellinck.

Contacten tussen Nederland en Engeland

We willen nu de genoemde aspecten nog wat verder uitbouwen, en ook uitdiepen. In de eerste plaats haak ik dan in op het gegeven, dat W. Teellinck in Engeland zelf heeft vertoefd en dat langs deze weg de puriteinse invloed in Nederland zich kon laten gelden. Het feit van W. Teellincks verblijf in Engeland staat echter niet op zichzelf. Wij mogen aannemen, dat dit een veel voorkomend gebeuren was. Er bestond nu eenmaal een zeer nauwe relatie tussen Engeland en Nederland over en weer. Dat gold het maatschappelijke en politieke leven, maar niet

minder het culturele en geestelijke leven. We hoeven alleen maar te wijzen op de wijsgerige beïnvloeding vanuit Engeland, die in later tijd zeer veel heeft bijgedragen tot het binnendringen van de geest van de Verlichting in Nederland.¹⁹⁾

Engeland als voorbeeld

Als wij ons beperken tot de Nadere Reformatie, dan heeft de pelgrimage van W. Teellinck wellicht model gestaan voor vele na hem komende theologiestudenten, die op aanraden van hun hoogleraren in Nederland naar Engeland trokken om daar onderwijs te ontvangen met name in de puriteinse vroomheid, geconcretiseerd in de z.g. Oefeningsleer.²⁰⁾ Het was nu eenmaal zo, dat Engeland in dit opzicht als het grote voorbeeld gold.²¹⁾ Zo horen wij J. Koelman in zijn voorrede op de vertaling van **Al de Werken van Thomas Goodwin** zeggen, dat in Nederland de boeken over de practijk der godzaligheid schaars zijn, en dat wij daarom op Engeland zijn aangewezen, omdat de theologen daar zeer goed geoefend zijn in dit opzicht.²²⁾ J. Koelman vertelt meteen ook de oorzaak erbij; waarom men in Nederland daar niet aan toegekomen was. Men had in Nederland immers zoveel te stellen met de dwaalleer, dat men alle tijd en aandacht daaraan besteden moest. Maar dat had wel tot gevolg, dat er een grote kilheid was in het geestelijke leven der gemeente en ook een grote onkunde over de practijk van de vroomheid. Vandaar de noodzaak om de engelse practische werken te vertalen in het nederlands. In dezelfde geest uit zich Matthias Nethenus, die de engelse practizijns stelt "tot een Exempel alle Gereformeerde Kerken".²³⁾ Ook Simon Oomius, die zelf een grote plaats in de Nederlandse Nadere Reformatie heeft ingenomen, wijst op de vooraanstaande rol van het engelse puritanisme.²⁴⁾ Hij zegt: "de theologie uyt den hemel op d'aerde, ofte liever uyt d'aerde. . . in den hemel overgebracht te hebben. . . dezen roem boven alle andere, den Engelschen wort aangematigt ende toe geeygent; Want of wy niet ongewilligh erkennen dat wy sonder dat licht, 't welcke ons die beroemde Mannen hebben aengesteecken, met hare menighte van boecken, die sy over de Practijcke der Godtsaligheyt geschreven hebben, niet geheel soudin in duysternisse geseten hebben, alsoo wij oock in dese Nederlanden hebben deftige Practisijns gehad, doch wel eerst en meest opgeweekt door die van Engeland. . ." en Oomius, noemt dan als nederlandse voorbeelden o.a. Taffin en W. Teellinck.²⁵⁾ Nog eens J. Koelman: Het schijnt mij te zijn een onweersprekelijke waarheid, en die een ieder, die kennis van zaken heeft, en onpartijdig wil oordelen, terstond zal toestemmen, dat onze nederlandse kerk veel zegen en profijt getrokken heeft en nog kan trekken uit de practische geschriften van de engelse theologen. En dat wij dus daarom God de Here bijzonder daarvoor te danken hebben, dat Hij voor onze kerk, ook door middel van de uitheemse lichten zo trouw en genadig heeft gezorgd.²⁶⁾ Tegelijk komt

VII-6

in deze voorrede van Koelman voor de dag, dat niet ieder deze lof aan Engeland wil toekennen.²⁶⁾ Koelman vervolgt namelijk: "En daarom is het duidelijke onwetendheid, hoogmoed en jalouzie, een grote ondankbaarheid bij sommigen, die dit niet over hun hart kunnen verkrijgen, dat ze die lof aan de engelse godgeleerden toeschrijven, welke hun toekomt en God voor hun arbeid ten beste ook van onze kerk danken.²⁷⁾ Het is wel waar, dat het verstand en de begaafdheden van de Nederlanders voor de engelsen niet hebben onder te doen; ja dat ze op bepaalde momenten de engelsen zullen kunnen overtreffen, zelfs in het schrijven over de praktijk der godgeleerdheid. Maar niettemin kan niet worden geloosend, dat de engelse theologen ons zijn voorgedaan, het ijs hebben gebroken, de weg gewezen en de stof en methode hebben aangereikt.

Duidelijk komt hierin naar voren, dat de engelsen de nederlanders zijn voorgedaan en dat de laatsten de eersten hierin zijn gevolgd.²⁷⁾ Deze bewering van Koelman kunnen wij als uiterst betrouwbaar beschouwen, omdat hij niet alleen één van de voornaamste vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie is geweest, maar ook over een buitengewone grote kennis van zaken rondom de praktische theologie beschikte.²⁸⁾

Behoeftte aan geestelijke leiding

Het feit zelf krijgen wij ook nog langs een andere weg bevestigd. Zoals we nog uitvoeriger zullen zien is één van de meest kenmerkende aspecten van de puriteinse vroomheid, die via de in het nederlands vertaalde geschriften in de Nadere Reformatie ingang vond, de nauwkeurige ontleding en pastorale behandeling van de innerlijke zielsgesteldheden. Koelman merkte daarvan op, dat in Nederland zelf de literatuur hierover schaars was. Vandaar de engelse import. Dit nu wordt bevestigd door G. Saldenus, die kan worden beschouwd als één van de eerste en beste deskundigen binnen de Nadere Reformatie op dit gebied.²⁹⁾ Hij schreef o.a. over dit thema zijn **De droevigste Staet eens Christens, bestaande in de Doodigheydt ofte Ongevoeligheydt syns Herten omtrent Geestelyken Dingen.**³⁰⁾ In de voorrede van dit boek schrijft Saldenus, dat nog niemand expliciet over dit onderwerp geschreven heeft en dat hij er daarom nader op wil ingaan. In dit verband wijst hij erop, dat hij veel te danken heeft aan de engelse practici, en hij noemt dan W. Perkins, R. Sibbes, Hildersham, Goodwin, Fr. Rous en anderen.³¹⁾ Ook hier blijkt opnieuw, dat Saldenus meende in een behoefte te voorzien, die tot nu toe alleen door de engelsen was bevredigd.

Ik voeg er nog een getuigenis aan toe. Dat er zovele engelse werken in het nederlands zijn vertaald, vindt zijn oorzaak enerzijds in het feit, dat de vertalers door predikanten daartoe werden aangespoord, vanwege de behoefte aan dit soort lectuur, maar anderzijds ook in het feit, dat deze vertalers zelf ervan overtuigd waren, dat dit vertaalwerk harde noodzaak

was. Zo kunnen wij alleen al in Vlissingen in het begin van de 17e eeuw drie namen noemen van vertalers van dit soort boeken. Het is niet ondenkbaar, dat zij met elkaar een kring (werkgezelschap) van vertalers hebben gevormd, die speciaal zich deze taak heeft gesteld.³²⁾ Eén van deze vertalers is B. Reyniersen geweest, die o.a. vertaalde van T. Brooks, **Kostelijke Hulp-middelen**, en **Raedt tegen des Satans Bedriegeren**.³³⁾ In zijn dedicatie schrijft Reyniersen, dat over dit thema meer geschreven is, zelfs "in de dicke duystersnisse des Pausdoms" "maar dit is inzonderheid de practijk en de bijzondere studie geweest van vele godzalige en vooraanstaande Godgeleerden in Engeland" en hij noemt dan o.a. Downname en Bolton.³⁴⁾ We mogen aannemen, dat met name ook de vertalers dit toevoerkanal vanuit Engeland hebben open gemaakt en gehouden.

In dit verband is het ook interessant om de naam van J. de Swaef te noemen, ook een vertaler uit Zeeland (Middelburg). Hij begon met het al genoemde boekje van L. Daneau over de kleding uit het frans in het nederlands te vertalen. Op aanraden van W. Teellinck heeft hij daarna drie engelse boeken vertaald, die allen handelen over typische puriteinse onderwerpen.³⁵⁾ Dit zou erop kunnen wijzen, dat mede op aandringen van de predikanten de aandacht van de franse theologen steeds meer naar de engelse puriteinen is verplaatst.

Tenslotte nog een bewijs, dat ook veel later, aan het eind van de Nadere Reformatie (Gereformeerd Piëtisme), het besef leefde dat als het met name gaat om de nauwkeurige beschrijving van de verschillende krankheden der ziel, de engelse bijdrage daarin niet kan worden verzwegen. E. Kist (1762-1822) schreef in 1804 zijn **Theologia ascetica**, waarin hij een meer eigentijdse behandeling geeft van wat de oude praktikale werken in vroeger tijd hebben beschreven.³⁶⁾ Kist prijst de zielkundige bekwaamheid van oude praktische theologen. Als voorbeelden daarvan noemt hij dan Saldenus, Teellinck, Lodenstein, de beide Brakels en "verscheidene Engelse praktikalisten".

Uit dit alles mag duidelijk zijn, dat vanaf het begin der Nadere Reformatie de overtuiging heeft bestaan, dat de eerste en belangrijkste voedingsbron van wat de Nadere Reformatie voorstond en telkens aan de orde stelde vanuit het engelse Puritanisme is aangereikt. Opvallend is daarbij, dat men dan telkens spreekt van de engelse practizijns. Men zal daarmee ongetwijfeld hebben willen aanduiden, dat het binnen het Puritanisme vooral om die stroming gaat, die F.E. Stoeffler heeft aangeduid met het Piëtistische Puritanisme, dat zich speciaal heeft beziggehouden met de innerlijke zielsgesteldheden van de gelovigen.

Enige aanvullende opmerkingen

Ter aanvulling nog enkele opmerkingen. In de eerste plaats, als wij afgaan op de frequentie van de vertalingen van engelse werken in het nederlands, kan daaruit geconcludeerd worden, dat de invloed van het

VII-8

engelse puritanisme op de Nederlandse Nadere Reformatie in de periode van 1660-1670 het sterkst is geweest. Want in die periode zijn de meeste vertalingen te vinden. Vóór die tijd waren de vertalingen ook frequent, vanaf ongeveer 1600. Na die tijd neemt de frequentie af. Waarschijnlijk is één van de redenen daarvan geweest, dat vanaf die tijd ook in Nederland zelf voldoende van dit soort literatuur op de markt verscheen.³⁷⁾

Een tweede opmerking is, dat de beïnvloedingsstroom verreweg overwegend vanuit Engeland naar Nederland loopt, maar toch is het niet in absolute zin een éénrichtingsverkeer geweest. Er is ook sprake van een beïnvloeding in omgekeerde richting. Op zijn minst zijn daar twee bewijzen voor te geven. Het blijkt, dat niet alleen engelse praktische werken door W. Teellinck in het nederlands zijn vertaald, maar ook is een boek van W. Teellinck in het engels vertaald. Dit betreft zijn boek over **De clachte Pauli over syne natuerlijcke verdorvenheyt** uit 1620, dat in 1621 in het engels is vertaald.³⁸⁾ Nog sprekender is het feit, dat Taffins boek over de **Boetveerdigheyt des Levens (1595)** niet alleen in het engels is vertaald, maar ook in vele opzichten bijna letterlijk is geraadpleegd door Robert Cawdrey in zijn **Domest conduct book, A Godlie Form of Householde Government (1598)**.³⁹⁾ Er is dus ook een invloed naar Engeland toe geweest, zij het van veel kleinere omvang.

Inhoudelijke analyse

Nadat wij in het eerste deel van ons artikel vooral op de externe gegevens hebben gewezen, die tot het duidelijke resultaat leidden, dat er inderdaad van zeer belangrijke, zij het niet exclusieve, invloed van het Puritanisme op de nederlandse Nadere Reformatie gesproken moet worden, willen wij in het nu volgende tweede deel nagaan, waaruit deze invloed inhoudelijk heeft bestaan. Wij moeten ons beperken tot een summiere weergave hiervan, omdat het bestek van dit artikel een uitvoeriger behandeling niet toestaat. Ik volsta dan ook met het noemen van die aspecten van de Nadere Reformatie, die via deze puriteinse invloed in Nederland ingang hebben gekregen.

Gezin en Gemeente

Als wij dan weer bij W. Teellinck beginnen, kunnen wij aansluiten bij wat wij reeds hebben genoemd, namelijk de inspiratie die Teellinck op directe wijze in Engeland heeft opgedaan. Teellinck is vooral onder de indruk gekomen van de vroomheidsbeoefening in het gezinsleven van de puriteinen. Voor hem is het toen duidelijk geworden, dat een vernieuwing van de christelijke gemeente in de gezinnen zou moeten beginnen. Deze overtuiging heeft hij dan ook vele malen in zijn eigen geschriften uitgesproken en op allerlei manieren uitgewerkt. Teellinck kon hierin direct aansluiten bij de engelsen zelf, die rondom het gezin en de opvoeding een uitgebreide literatuur hadden opgebouwd in de z.g.

domest conduct books of Family books. Daarin werden uitvoerig de regels voor het gezinsleven, de huisgodsdienst, de persoonlijke vroomheidsbeoefening en de opvoeding beschreven. Talloze van zulke domest conduct books waren in omloop en werden door jong en oud met graagte en vrucht gelezen.⁴⁰⁾

We zien dan ook, dat niet alleen in het begin W. Teellinck, maar na hem ook vele andere vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie zich op dit genre hebben toegelegd. Wij noemen vooral J. Koelman met zijn bekende boek over **Pligten der ouders**⁴¹⁾ en Petrus Wittewrongel met zijn **Oeconomia Christiana**.⁴²⁾ Bewust sluiten zij zich bij de engelse paedagogen aan en gebruiken hen ook intensief. Direct daarmee verbonden is de huwelijksleer, die ook een geliefd thema was onder de puriteinse practici, en die met name door Petrus Wittewrongel in zijn genoemd boek overvloedig zijn geraadpleegd.⁴³⁾ Bij J. Koelman ontdekken wij dit, naast zijn paedagogische inzichten, vooral ook in zijn beschrijving van kinder-bekeringen. Het gaat hier in feite om kinderen uit puriteinse gezinnen, waarvan de bekeringsgeschiedenissen en sterfbedverhalen waren opgeschreven.⁴⁴⁾ Tegelijk kunnen wij hieraan de opmerking verbinden, dat het wel eens zou kunnen zijn dat het piëtistische genre van de bekeringsgeschiedenis zoals dit vooral in de latere periode van het gereformeerde Piëtisme sterk tot bloei is gekomen oorspronkelijk zijn duidelijkste herkomst in de engelse literatuur heeft gehad.⁴⁵⁾ Het was immers onder de Independenten verplicht om bij toelating tot de gemeente zijn bekeringsgeschiedenis te vertellen of zwart op wit te overhandigen, die aan een bepaald model moest beantwoorden. Deze bekeringsgeschiedenissen kregen een wijdere verspreiding en stonden weer model voor anderen.⁴⁶⁾

Terugkerend tot z.g. domest conduct books, moeten wij tegelijk constateren, dat ook al heeft dit genre vooral onder de engelse puriteinen opgang gemaakt en is via dit kanaal ook in Nederland dit in zwang gekomen, ook hier toch niet van uitsluitend en primair engelse herkomst kan worden gesproken. We hebben al het feit genoemd, dat een boek van J. Taffin juist over ditzelfde thema uit het frans in het engels is vertaald en daar ook is geraadpleegd. Er is dus ook een omgekeerde beïnvloeding geweest in dit opzicht. Maar wij moeten wellicht naar nog diepere wortels graven, die waarschijnlijk op een gemeenschappelijke oerwortel teruggaan. Wij zouden in dit verband willen wijzen op H. Bullinger, die in zijn **Huisboek** dezelfde thema's al heeft behandeld. Het is niet uitgesloten, dat J. Taffin op deze bron teruggaat, ook al noemt hij Bullinger niet. Maar dat is op zich geen argument contra, omdat Taffin nu eenmaal in het geheel geen eigentijdse bronnen aangeeft. In ieder geval heeft de studie van Walter Hollweg over Bullinger's Huisboek ons geleerd, dat dit boek in Engeland zeker een rol van betekenis heeft gespeeld, zoals Bullinger

VII-10

überhaupt voor de puriteinen van grote betekenis is geweest.⁴⁷⁾ In verband met het gezin moet er vervolgens ook gewezen worden op de huiscatechese. W. Teellinck heeft er al op gewezen, hoe nodig dit is om tot een nieuwe opleving te komen. Later sluit J. Koelman daarbij aan. Hij beveelt vooral de huisoefeningen aan en stelt daarbij Schotland ten voorbeeld.⁴⁸⁾ Hiermee verbonden is weer het aandringen op een trouw huisbezoek door de predikanten. Ook dat vinden wij bij W. Teellinck, en niet minder bij J. Koelman. Koelman verwijst in dit verband naar het bekende boek van R. Baxter, **The Reformed Pastor**, waarin het pastoraat wordt aangewezen als het middel tot een geestelijke opleving van de gemeente en het herstel van een vervallen kerk.

Een ander verband met de opvoeding, het gezin en de praktijk van de vroomheid wordt gelegd met de sabbathsviering. We willen daarop nu niet verder ingaan, omdat reeds in ander verband hierover genoeg is geschreven.⁴⁹⁾ Maar wel is het duidelijk, dat de sabbathsviering in Nederland, vooral in de provincie Zeeland, tot op vandaag toe niet is te verklaren buiten de puriteinse sabbathsviering in Engeland om.

De prediking

Waar wij wat langer bij willen stilstaan is de prediking van de Nadere Reformatie. Allereerst het centraal stellen van de preek, niet alleen in de samenkomsten van de gemeente, maar ook in de geestelijke oefeningen binnen de gezinnen is iets, dat typisch puriteins is,⁵⁰⁾ hoewel ook in dit opzicht niet exclusief. Toch is de verbinding tussen gezin en gemeente, met daarin de practisch pastorale prediking centraal, kenmerkend voor het Puritanisme. Als wij ditzelfde ook zien optreden bij W. Teellinck, om te beginnen, en in een brede traditie na hem in de Nadere Reformatie, dan moeten wij ook hier vooral toch de engelse invloed daarin opmerken. Deze invloed komt in een aantal kenmerken duidelijk naar voren.

Wij noemen allereerst de preekvorm. Ze wordt bij W. Teellinck gekenmerkt door een korte uitlegging en dan een zeer uitvoerige praktische behandeling van de stof met het oog op zowel het innerlijk geloofsleven als ook de levensheiliging van elke dag.⁵¹⁾ Deze methode heeft Teellinck van de Puriteinen overgenomen en na hem zijn velen hem daarin gevolgd. Tegelijk is daarin kenmerkend wat T. Brien en in zijn dissertatie over **De prediking van de Nadere Reformatie** genoemd heeft de classificatiemethode.⁵²⁾ W. Teellinck onderscheidt scherp de verschillende groepen van gelovigen in de gemeente, niet alleen betrekking hebbende op wel- en niet ware gelovigen, maar binnen de categorie van de ware gelovigen ook tussen de twijfelenden, de zwakken, de ongehoorzamen en de meer bevestigden en gevorderden in het geloof.⁵¹⁾ Brien en heeft ons laten zien, hoe deze classificatie is toegenomen in het latere Piëtisme (W. Schortinghuis⁵³⁾ en J. Verschuur⁵⁴⁾, maar heeft niet de oorsprong ervan kunnen aanwijzen.

Het zal wellicht te ver gaan om hier van een uitsluitend puriteinse invloed te spreken, maar dat deze invloed groot en bepalend is geweest, is zeker.

De innerlijke beleving

Dat laatste hangt samen met een kenmerkend verschijnsel van de Nadere Reformatie, dat wel heel duidelijk van puriteinse origine is, namelijk het vergaande ontleden van de zielsbelevingen van de gelovigen. Wij hebben al aangetoond, dat de belangrijkste vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie zelf hebben erkend, dat Engeland hierin voor hen het grote voorbeeld is geweest. De engelsen zijn ermee begonnen en zij waren er in gespecialiseerd. Het loont de moeite om de vraag te stellen, waaruit het te verklaren is, dat de engelsen hierin de eersten zijn geweest en zozeer zich daarop hebben gericht.

Ik meen te kunnen zeggen, dat één van de belangrijkste oorzaken daarvan ligt in het feit, dat de engelse puriteinen niet alleen veel aan het reformatorisch erfgoed hebben ontleend, maar dat zij ook ruimschoots hebben geput uit de bronnen van de middeleeuwse vroomheid. Gordon S. Wakefield heeft in zijn boek over **Puritan Devotion** laten zien, hoe sterk deze middeleeuwse mystieke invloed is geweest.⁵⁵⁾ Zij komt o.a. naar voren in de Hoogliedverklaringen die ook onder de puriteinen talrijk zijn geweest. Er is binnen die verklaringenreeks ook een duidelijke ontwikkeling waar te nemen. Wordt de relatie Bruidgom-Bruid aanvankelijk vooral toegepast op de verhouding tussen Christus en zijn kerk (o.a. R. Sibbes), in de verdere ontwikkeling van het Puritanisme, waarin het persoonlijk innerlijke zieleleven steeds meer in het centrum komt te staan, wordt die verhouding ook steeds meer weergegeven als die tussen Christus en de persoonlijke ziel van de gelovige. In deze verklaringen wordt ruimschoots gebruik gemaakt van de middeleeuwse vroomheidsliteratuur, voornamelijk van Bernardus. Deze lijn loopt binnen het Puritanisme steeds duidelijker uit op de bruidsmystiek, waarin de gemeenschap tussen Christus en de ziel als tussen de bruidgom en zijn bruid gaandeweg inniger en directer en gevoelsmatiger wordt getekend. Eén van de belangrijkste documenten daarvan vinden wij in het boek van Fr. Rous over **Het hemelse huwelijk**⁵⁶⁾, een boek dat ook in Nederland is vertaald, namelijk door J. Koelman, en dat o.a. door H. Witsius hoog wordt geroemd.⁵⁷⁾

Daarmee hebben wij meteen een lijn getekend, die wij precies zo kunnen terugvinden in de Nadere Reformatie. I. Boot heeft in zijn dissertatie over **De allegorische Uitlegging van het Hooglied voornamelijk in Nederland** laten zien, dat ook in de Nadere Reformatie aanvankelijk de verhouding bruidgom-bruid werd overgebracht op die van Christus en de kerk. G. Udemans is daar een vertegenwoordiger van, die zich ook daarbij beroept op engelse hulp, zoals wij al aangaven. Maar

VII-12

na hem komt steeds meer de persoonlijke mystieke verklaring in zwang.⁵⁸⁾ Deze parallel is wel opmerkelijk en staat m.i. model voor de grote parallelliteit, die er überhaupt tussen Puritanisme en Nadere Reformatie bestaat.

De meditatie

Direct daarmee verbonden is de nadruk op de meditatie, de z.g. alleenspraak of soliloquium. Dit genre werd onder de puriteinen ijverig beoefend, en bevorderde in sterke mate de zelfbespiegeling van het hart met zijn vele innerlijke belevingen. Om eigen hart des te beter te leren kennen, om eigen ervaringen des te duidelijker te kunnen herkennen en te onderscheiden, en om de gemeenschap met Christus des te inniger te ervaren, werden deze soliloquia aangeprezen. Als de puriteinen aandringen op de oefeningen van het geloof, dan wordt vooral hierop gedoeld. Ook in deze soliloquia ontdekken wij middeleeuwse invloed. Een puritein als P. Baynes wil in zijn brieven deze methode aanbevelen, en spreekt dan de overtuiging uit, dat deze methode afstamt van David en via Augustinus, Anselmus en Bernard tot ons is gekomen.⁵⁹⁾ Ook in dit opzicht heeft de Nadere Reformatie van de engelsen willen leren. W. Teellinck noemt P. Baynes als een lezenswaardige auteur,⁶⁰⁾ die ook na te volgen is, en Teellinck zelf schrijft dan ook zijn soliloquium.⁶¹⁾ Wat wij bij Teellinck eveneens tegenkomen is de samenspraak, die ook van engelse origine kan zijn en later in het Gereformeerde Piëtisme tot een veel gebruikt genre is uitgegroeid.

Het soliloquium was dus een hulpmiddel om de innerlijke mystieke geloofsbeleving te stimuleren. De middeleeuwse invloed daarvan is ook merkbaar aan de inhoud van deze mystieke beleving, die namelijk vooral zich concentreert op de gemeenschap met Jezus. Er zou reden zijn om aan de christologie bij de puriteinen een aparte studie te wijden, omdat daaruit m.i. opnieuw duidelijk zou worden hoe breed het relativeld van het Puritanisme en hoe breed ook de verworteling van deze beweging in de geschiedenis van de kerk is geweest. Wakefield legt de nadruk erop, dat vooral de Godheid van Christus een belangrijke plaats in deze mystieke vroomheid heeft ingenomen.⁶²⁾ Als wij vooral letten op de latere puriteinen, met name in Schotland zoals o.a. de gebroeders Erskine en Andrew Gray, dan is deze bewering terecht. Letten wij anderzijds echter op een ook in Nederland zeer invloedrijke puritein I. Ambrosius, dan is het veel meer de aardse Jezus, die, zij het getrokken in een hemels-mystiek en tijdloos kader, het voorwerp is, waarmee de gelovige ziel gemeenschap oefent. Wij denken aan zijn bekende boek **Looking upon Jesus**, in Nederland **Het zien op Jezus**, dat vele malen is herdrukt, tot op vandaag toe.⁶³⁾

Gedetailleerde analyse

Waarop wij vooral willen letten is op de introverte gerichtheid van deze vroomheid, die tot gevolg had een buitengewone vergaande ontleding van de zielstoestanden van de gelovige. Van de redenen, die het "waarom" en het "hoe" van deze analyse verklaren, willen wij er enige noemen. In de eerste plaats geeft de mystiek en gevoelsmatige vroomheid met een sterke mate van zelfbespiegeling als vanzelf aanleiding om te komen tot een steeds verdergaande zelfanalyse. De zelfkennis werd erdoor bevorderd. En omdat naast de kennis van God en de kennis van Jezus Christus ook de zelfkennis als onmisbaar werd beschouwd, meende men het als een vordering in het geloof te kunnen beschouwen wanneer men ook in deze zelfkennis en zelfbespiegeling toenam.

In de tweede plaats zal ook de geestelijke situatie van de gelovigen daartoe aanleiding hebben gegeven. Juist omdat het geloofsleven zo gevoelsmatig was bepaald, kwam men menigmaal tot inzinkingen in het gevoelsleven, en tot aanvechtingen en twijfelingen. Wanneer het gevoel minder sterk aanwezig was, beschouwde men dit als klein geloof, of zelfs als een bewijs, dat men geen ware gelovige was, maar een valse gelovige. Ook de aanvechtingen van de Satan voltrokken zich op dit gevoelsmatige vlak. Deze omstandigheid bracht de pastores ertoe om het zielsleven grondig te kennen, juist in hun afwijkingen, zwakten en ziekten, om zo ook op ditzelfde niveau de weg tot genezing te wijzen. Vandaar deze speciale deskundigheid op dit terrein bij de predikanten. En uiteraard werd deze deskundigheid zoveel mogelijk ook aan de gelovigen zelf overgedragen.

Daarbij kwam, dat men gezien de droeve situatie waarin de kerk verkeerde, ook het schijn geloof op vele plaatsen meende te ontmoeten. Welnu, ook dat moest op dit innerlijke-gevoelsmatige niveau worden onderkend en tegengegaan. Zo werd dus vrijwel het hele pastoraat binnen dit kader van de innerlijkheid bedreven. En dit pastoraat vond niet alleen plaats bij de huisbezoeken maar ook op de kansel.

We komen boeken van dit genre dan ook tegen gedurende de hele periode van het Puritanisme. W. Perkins is er al mee begonnen met zijn **Casus conscientiae**, waaronder hij het belangrijkste gewetensgeval achtte of men zeker was, dat men een kind van God was.⁶⁴⁾

Deze vraag werd door hem uiterst gedetailleerd-zielkundig behandeld en beantwoord.⁶⁵⁾ De zielsanalyse gaat in de verdere ontwikkeling van het Puritanisme steeds door. Een stap verder is b.v. het boek van W. Guthry, **The Christians Great Interest**, dat voor Dr. J. Owen het vademecum was, dat hij altijd op zak had, en dat door J. Koelman als een "kostelijk Juweel" is vertaald.⁶⁶⁾ Guthry borduurt bewust op W. Perkins voort. Een zeer uitgewerkte vorm ervan vinden wij in het boek van M. Meade, **The almost Christian discovered (1662). De bijna christen**

VII-14

ontdekt, is de titel van de nederlandse vertaling ervan, die in de 18e eeuw vele herdrukken kreeg.⁶⁷⁾

We hebben al kunnen zien, dat dit genre ook in Nederland steeds meer geliefd is geworden. G. Saldenus is één van degenen, die daarin het meest zich bekwaamd heeft en hij beseft, dat hij daarin gaat in het spoor van de puriteinen. Maar ook W. Teellinck beijvert zich reeds om scherpe onderscheidingen te maken tussen zijn lezers op grond van innerlijke geloofservaringen. Ook willen wij in dit verband noemen het bekende werk van G. Voetius en J. Hoornbeek over de **Geestelijke Verlatingen**.⁶⁸⁾ Wel is het duidelijk, dat ook in de Nadere Reformatie in dit opzicht van een ontwikkeling sprake is. Zoals M. Meade in Engeland zelf met zijn vergaande analyse van het schijn geloof op grond van innerlijke ervaringen toch in een latere ontwikkeling van het Puritanisme thuishoort, zo is het even opvallend, dat dit werk, dat in 1662 in Engeland verscheen, pas in 1682 in Nederland werd vertaald en dan eerst in de 18e eeuw grote opgang maakt. Dat past geheel bij de verdere ontwikkeling van de Nadere Reformatie, die in de 18e eeuw steeds meer werd verinnerlijkt en zich concentreerde op de zielsbelevingen van de individuele gelovige. We mogen wellicht op grond hiervan stellen, dat niet alleen het begin van de eerste periode van de Nadere Reformatie voornamelijk onder engelse invloed heeft gestaan, maar dat dit ook geldt van de latere ontwikkeling van Nadere Reformatie naar het 18e eeuwse Gereformeerde Piëtisme toe, met zijn voortgaande spiritualisering en individualisering van het geloofsleven.

Geen klakkeloos overnemen

Toch is het eveneens duidelijk, dat er in dit verband niet van een klakkeloos overnemen van wat uit Engeland overkwam tot Nederland sprake is.

In de eerste plaats is het nodig om ditzelfde te zeggen van de Puriteinen ten opzichte van het middeleeuwse erfgoed. We wezen erop, dat de overerving daarvan beslist voorkomt, maar toch niet zonder meer. We kunnen deze overname het beste zo omschrijven, dat de middeleeuwse vroomheid door de bedding van het reformatorisch belijden is heengestroomd. Dat betekende, dat deze vroomheid kwam te staan onder de heerschappij van de rechtvaardiging van de goddeloze. Deze rechtvaardiging van de goddeloze vormde het hart van de puriteinse vroomheid en de belijdenis van Gods volkomen en eenzijdig verkiezende genade het fundament. Maar binnen dit kader was er sprake van een opvulling en invulling vanuit o.a. de middeleeuwse mystieke vroomheidstraditie. Dat betekende toch een radicale correctie, die met G.S. Wakeflied wellicht het beste zo kan worden weergegeven, dat bij de puriteinen de mystieke vereniging met Christus een deel is van de rechtvaardiging van de zondaar door het geloof, en dat de weg van de mystieke geloofsbeleving niet bepaald wordt door de drieslag reiniging-

verlichting-vereniging, maar door rechtvaardiging-heiliging-verheerlijking.⁶⁹⁾

Als wij dus met deze schets weer dicht in de buurt komen van de visie van A. Ritschl op het Piëtisme, die ook de wortels daarvan zag liggen in de middeleeuwse mystiek via de (vooral Calvinse) Reformatie, is er toch wel een groot verschil met hem, omdat wij menen, dat het hart van het reformatorische belijden toch het allesheersende centrum is, waardoor ook de mystieke ader wordt bepaald. De puriteinse vroomheid is en blijft *faith piety* (J. Owen).

Nu treffen wij ongeveer eenzelfde kritische opneming aan, wanneer de engelse vroomheid zich verspreidt over Nederland. Wij treffen dit het duidelijkst aan juist bij degene, die de puriteinse invloed in Nederland het meest heeft willen bevorderen, namelijk bij Jac. Koelman. Koelman geeft in 1678 een nederlandse vertaling uit van een boekje van Thomas Hooker (1586-1647), één van de bekende eerste puriteinen van New England, onder de titel **Zielsvernederig en Heylsame Wanhoop**.⁷⁰⁾ In de uitvoerige voorrede daarvan gaat Koelman in op de boeken van Hooker, Th. Sheppard en Richard Baxter. Opvallend is dan, dat Koelman naast hoge waardering toch vrij ingrijpende critiek laat horen. Koelman schrijft, dat er dingen staan in Hookers boek, die men met een korreltje zout moet nemen en hij roept de lezers op om alles verstandig te beproeven en het goede te behouden en niet zonder achterdocht alles op te eten wat als goede spijs in die geschriften wordt voorgesteld.⁷¹⁾ Koelman voegt dan meteen de belangrijke opmerking eraan toe, dat dezelfde bedoeling ook voorzat bij de uitgave van L. Bayly's beroemde boekje **Practice of Piety** door G. Voetius, die het met vaak kritische aantekeningen voorzag.

Koelman's critiek op Hooker richt zich vooral daarop, dat deze zo'n hoge trap in de rechte zelfverootmoetiging van een ziel vereist, dat de zondaar zeker te vreden en vergenoegd moet zijn om verloren te gaan, en onder de macht der zonde te blijven, ter helle te varen en verdoemd te worden, indien de Heere geen genade wil geven. Koelman reageert dan hierop als volgt: Dit is een harde, rauwe en mijns inziens ongegronde stelling, en daarom aanstotelijk voor veel zielen, die ontwaakt zijn uit haar zonden, en wensen tot Christus te komen. Koelman wijst erop, dat ook Th. Sheppard diezelfde weg is opgeslagen in zijn boek **De ware bekering**. Koelman vindt dan ook het andere boek van Sheppard over **De gezonde gelovige** veel beter.

Dat Koelman waarschuwend en kritisch hierop reageert zal, zoals hij zelf opmerkt, te maken gehad hebben met het feit, dat deze zelfde gedachten ook door J. de Labadie werden geponeerd. Niet alleen J. Koelman, maar ook W. à Brakel hebben daartegen fel geageerd. Brakel vindt, dat men zo de zielen ophoudt om tot Christus te gaan.⁷²⁾

We vinden dit een belangrijk aspect in de relatie tussen Puritanisme en Nadere Reformatie, omdat hieruit blijkt, dat de mannen van de Nadere

VII-16

Reformatie bij alle verwantschap en dankbaar gebruik maken van hun inzichten toch niet hun zelfstandigheid wilden prijsgeven en daarom ook op bepaalde momenten hun afwijzing kenbaar maakten. Tegelijk komt hier ook nog een ander aspect naar voren. Opvallend is de vergaande overeenkomst tussen de opvattingen van bepaalde puriteinen en Jean de Labadie over dit toch niet onbelangrijke aspect van de geloofsweg. Is hier sprake van invloed van deze puriteinen op De Labadie, of is het mogelijk dat men teruggaat op een gemeenschappelijke wortel? Ik heb het vermoeden, dat wij eerder in de laatste richting moeten denken, en dan zou het wel eens kunnen zijn, dat de strenge vroomheidsregels van Ignatius de Loyola hier genoemd moeten worden. G.S. Wakefield meent, dat dit ook in andere opzichten van toepassing is, als het gaat om de wortels van het vroomheidstype van de puriteinen.⁷³⁾

Vorbereidende genade

In verband met het genoemde valt nog op iets anders te wijzen. De puriteinse pastores hebben altijd speciale aandacht besteed aan de voorbereiding op het geloof. Men meende, dat God de mens naar het geloof toeleidt, op het ware geloof voorbereidt. In de piëtistische prediking van de puriteinen is deze weg van voorbereiding bevindelijk ingekleurd, waarbij op de achtergrond het schema wet-evangelie een beheersende rol speelde. Wij vinden dit reeds bij W. Perkins in zijn **Golden Chain**.⁷⁴⁾ Hij onderscheidt een belevingsweg van 10 stadia, waarvan de eerste vier gerekend moeten worden tot de voorbereiding op het ware geloof, terwijl de volgende zes gerekend kunnen worden tot de ware zaligmakende genade. De eerste vier hebben vooral met overtuiging van zonde in confrontatie met de wet van God te maken, de volgende zes worden voornamelijk beheerst door het geloven in het Evangelie van Gods genade. In later tijd hebben de puriteinen deze aspecten van het bevindelijke pastoraat steeds meer uitgewerkt. We vinden er een sprekend voorbeeld van in het al genoemde boek van Th. Sheppard over **De gezonde gelovige**. Uitvoerig worden daarin de stadia van het voorbereidend werk van de Geest beschreven en telkens de vraag gesteld, wanneer de drempel naar het geloof is overschreden. Opmerkelijk is nu de grote ontvangst die dit werk van Sheppard in Nederland is ten deel gevallen.⁷⁵⁾ Men was in Nederland voor dit soort lectuur kennelijk zeer ontvankelijk. Het heeft een steeds verder gaande analyse van het innerlijk geloofsleven tot gevolg gehad, waarbij steeds meer de vraag centraal kwam te staan, wanneer men het stadium van het ware zaligmakende geloof had bereikt. Dit typische kenmerk van het Gereformeerde Piëtisme is zeker voor een groot deel aan het Puriteinse Piëtisme ontleend, althans in sterke mate erdoor bevorderd.

Wanneer wij de ruimte ervoor hadden, zouden wij nog meerdere aspecten van de Nadere Reformatie kunnen behandelen, waarvan de wortels geheel of grotendeels zijn te vinden in de vroomheidswereld van

het engelse Puritanisme. We kunnen daarop nu niet meer uitvoerig ingaan. Ik noem alleen nog enkele aspecten, zonder deze verder uit te werken.

De Toekomstverwachting

In de eerte plaats wijs ik op de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie. In een vorige bijdrage van mijn hand heb ik een aantal gegevens op tafel gelegd, die aantonen, dat ook op dit punt de invloed van het Puritanisme groot is geweest.⁷⁶⁾ We zien bij G. Udemans en W. Teellinck reeds, dat men een hoopvolle verwachting kent ten opzichte van de bekering der Joden tot het geloof in de Messias Jezus, en dat dit zal samengaan met een geestelijke bloeitijd van de christelijke kerk. Met name bij G. Udemans blijkt in dit opzicht de invloed vanuit Engeland en ook ten opzichte van W. Teellinck is dit vrijwel zeker. Later heeft vooral J. Koelman deze toekomstverwachting nader uitgewerkt en expliciet de puriteinse bronnen aangewezen, waaruit hij had geput. Daarna ontdekken wij deze puriteinse invloed vooral in de coccejaanse kringen en lijkt het erop, dat de puriteinse en coccejaanse stroom op dit punt samenvloeien. Dit laatste brengt ons ertoe om deze samenvloeiing ook in andere opzichten aan te nemen, vooral als het gaat om het coccejaanse Piëtisme, dat een uitgesproken bevindelijk stempel droeg.⁷⁷⁾ Het is aan te nemen, dat de bevindelijke Coccejanen met hun uitgewerkte heilhistorische-heilsorderlijke innerlijke geloofsweg⁷⁸⁾ zich heel wel konden vinden in de puriteinse bevindelijke analyses van de vele stadia, die de gelovige vóór en na de drempel van de zaligmakende wedergeboorte doormaakte (H. Witsius,⁷⁷⁾ F.A. Lampe⁷⁸⁾ en de bevindelijke ervaring van de verzegeling van de H. Geest⁷⁹⁾. Wat de chiliastisch gekleurde toekomstverwachting van de puriteinen betreft, ook al is de invloed daarvan op de Nadere Reformatie groot geweest, ook hier wist men toch kritisch te onderscheiden. Koelman deed dit reeds door binnen het puriteinse toekomstdenken verschillende stromingen te onderscheiden en de één wel en de ander niet aanvaardbaar te beschouwen. Zo werden door hem de extreme chiliastische beschouwingen afgewezen, en met hem deden dat de meeste vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie. Toch zijn er de bewijzen, dat ook de extreme chiliastische verwachtingen van de vijfde Monarchie in Nederland aanhang verwierven en beslist niet alleen binnen de sectarische kringen. Zij kregen echter geen officiële erkenning.

De verbondssluiting en avondmaalsviering

Tenslotte wil ik ook nog wijzen op de z.g. verbondssluiting, die in Schotland vooral in de tijd van de Second Reformation een grote plaats heeft ingenomen.⁸¹⁾ Als J. Koelman de nodige punten van Nadere Reformatie aanwijst, dringt hij o.a. erop aan om ook deze

VII-18

verbondssluiting in Nederland over te nemen om daarmee een meer resolute vorm te geven aan het streven van persoonlijke en kerkelijke vernieuwing.⁸²⁾ Hetzelfde geldt van de geestelijke briefwisseling, waarvan S. Rutherford het voorbeeld gaf. Ook noem ik nog de zondenregisters, die in de praktische literatuur van de Nadere Reformatie vele malen voorkomen, vooral als het gaat om de wantoestanden in de gemeente en onder het volk te ontdekken en op te roepen tot bekering. Deze zondenregisters kunnen wij ook al eerder terugvinden bij de puriteinen, die in een soortgelijke situatie reden ten over hadden om de vele misstanden in de kerk en onder het volk te hekelen, en aan te dringen tot consequentere reformatie.⁸³⁾

Een laatste aspect betreft de Avondmaalsviering. Zij kan worden beschouwd als een toegespitste vorm van de sabbathsviering. Zoals de Sabbath op puriteinse wijze van het begin tot het einde toe was geregeld, zo gold dat nog meer van de zondagen, waarop het avondmaal werd gevierd. De weken van voorbereiding, die daaraan voorafgingen werden al zeer nauwkeurig ingedeeld en geprogrammeerd met geestelijke werkzaamheden, zowel persoonlijk als gemeenschappelijk. Deze wekenlange voorbereiding vond haar hoogtepunt op de avondmaalszondag zelf. Het staat wel vast, dat deze hele structuur ontleend is aan de puriteinse gewoonte, in Engeland maar vooral ook in Schotland, om aan het avondmaal een bijzondere aandacht te besteden en de godsdienstige werkzaamheden daaromheen tot in de kleinste details te regelen.⁸⁴⁾

De huidige stand van het Piëtismeonderzoek

We komen nu aan het eind van ons betoeg. Wij menen in het bovengenoemde een aantal gegevens aangereikt te hebben, die ons de overtuiging geven of bevestigen, dat de invloed van het Puritanisme op de Nadere Reformatie bijzonder groot is geweest. Weliswaar kan niet worden gesteld, dat deze invloed exclusief is geweest. Daarvoor was de wisselwerking, niet alleen tussen Engeland en Nederland, maar ook tussen Nederland en andere landen te levendig en te zeer wederkerig. Maar dat binnen het relatieveld, waarin de Nadere Reformatie stond, Engeland toch wel een uitzonderlijke plaats heeft ingenomen, lijkt ons onweerlegbaar.

Dit geldt dan in de eerste plaats het begin van de Nadere Reformatie, waarbij de invloed vanuit Engeland zich vooral heeft geconcentreerd in de persoon en het werk van Willem Teellinck. Maar uit de vele vertalingen van de puriteinse geschriften blijkt, dat het zeker niet tot zijn invloed beperkt kan worden. Wij hebben daarnaast ook ontdekt, dat de voortgaande ontwikkeling van Nadere Reformatie in de richting van het Gereformeerde Piëtisme voor een zeer groot deel ook onder invloed van het eveneens zich ontwikkelende Puritanisme heeft gestaan.

Met dit vast te stellen nemen wij een bepaald standpunt in binnen het Piëtismeonderzoek, voorzover het Nederland betreft, dat tot nuttoe is gedaan. Het is bekend, dat de standpunten nogal eens gewisseld zijn. Er zijn er geweest, die de invloed vanuit Calvijn meer direct zagen lopen, met op de achtergrond de middeleeuwse vroomheid, die met het doperse geestesklimaat in sterke mate op Calvijn en het Calvinisme heeft ingewerkt en in het Gereformeerde Piëtisme tot een rijpe gestalte is gekomen. We denken hier natuurlijk vooral aan A. Ritschl. Min of meer daartegenover heeft in de vorige eeuw H. Heppe reeds⁸⁴⁾ en later A. Lang⁸⁶⁾ duidelijk op de engelse aanzetten van het Gereformeerde Piëtisme in Nederland gewezen. Daarna is door W. Goeters vooral beklemtoond, dat de Nadere Reformatie toch vooral als een eigen nederlandse beweging moet worden gezien,⁸⁷⁾ en in zijn spoor is ook S. van der Linde vooral gegaan.⁸⁸⁾ In de laatste tijd heeft F.E. Stoeffler weer opnieuw de engelse invloed trachten aan te wijzen,⁸⁹⁾ en het is duidelijk, dat wij op dit spoor nu zijn verder gegaan. Met mij geldt dit van het grootste aantal onderzoekers van de Nadere Reformatie in Nederland op dit moment.⁹⁰⁾ Wel moet daarbij als gemeenschappelijk resultaat worden vastgesteld, dat het steeds meer duidelijk wordt, dat hier niet op één enkele beïnvloedingsbron kan worden gewezen, maar dat wij te maken hebben met een wijdvertakt relatieveld.

Wat ons bij onze onderzoekingen vooral ook is opgevallen, is de sterke invloed van de middeleeuwse vroomheid, die zeker ook via het Puritanisme op de Nadere Reformatie is uitgegaan. In dit opzicht krijgt A. Ritschl toch weer het gelijk aan zijn kant, ook al is de weg waarlangs, een andere dan hij heeft getekend.

Tenslotte. Ik heb mij moeten beperken tot de Nadere Reformatie en het Gereformeerde Piëtisme in Nederland. Het zou natuurlijk zeer de moeite waard zijn om ook na te gaan, hoe nu de lijnen lopen van Engeland naar het duitse Gereformeerde Piëtisme en natuurlijk ook het duitse Lutherse Piëtisme. Er zijn al enkele onderzoeken in die richting gedaan. Wat het duitse Gereformeerde Piëtisme betreft kan ik, voorzover ik zelf heb kunnen nagaan, mij geheel vinden in de gedachtengang van H. Faulenbach, die heeft aangetoond, dat het duitse Gereformeerde Piëtisme in grote mate afhankelijk is van en parallel loopt met het Nederlandse Gereformeerde Piëtisme.⁹¹⁾ Ik spreek daarom het vermoeden uit, dat wat wij aan puriteinse invloed ten opzichte van het nederlandse Gereformeerde Piëtisme hebben kunnen ontdekken, dit op ongeveer gelijke wijze kan gelden van het duitse Gereformeerde Piëtisme.

VII-20

Noten

1. J. Wallmann, **Die Anfänge des Pietismus**, in: **Pietismus und Neuzeit, ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus**, Bd 4, **Die Anfänge des Pietismus**, Göttingen, 1979, S. 29.
2. Wat de aanduiding "Nadere Reformatie" betreft, zie men o.a. A. Vergunst, **Godefridus Cornelisz. Udemans en zijn 't Geestelijck Roer van 't Coopmans Schip**, z.p., z.j., blz. 5 v.v. en S. van der Linde, **Jean Traffin: eerste pleiter voor "Nadere Reformatie" in Nederland**, in: **Theologia Reformata**, XXXV/1, 1982, blz. 27 v.
3. Vgl. S. van der Linde, **Het werk van de Heilige Geest in de gemeente, een appreciatie van de Nadere Reformatie**, in: **Opgang en Voortgang der Reformatie**, Amsterdam, 1975, blz. 151., Id. **Jean Taffin**, Amsterdam, 1982, blz. 115 v.v.
4. Vgl. O. Fatio, **Méthode et Théologie, Lambert Danaeau et les débuts de la scholastique réformée**, Genève, 1976, p. 208.
5. **Tractaet van den eerlicken Staet der Christenen in hare cleedinghe**, Middelburg, 1617, Vgl. P.J. Meertens, **Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw**, Amsterdam, 1943, blz. 426, 459.
6. W. Teellinck, **Den Spiegel der Zedicheyt**, Middelburg, 1620. Vgl. W. Op 't Hof, **Willem Teellinck in het licht zijner geschriften** (10), in: **Documentatieblad Nadere Reformatie**, IV/1, 1980, blz. 2, 9.
7. Vgl. A.J. Onstenk, **Leven, Lieven, Loven...**, in: **Wegen en Gestalten in het gereformeerd Protestantisme** (Feestbundel S. van der Linde), Amsterdam, 1976, blz. 204.
8. **Corte ende duydelijcke verclaringe van het Hooge-liedt Salomo**, Ziericzee, 1616. Wij gebruikten een uitgave van N.A. De Gaay Fortman, Schiedam, 1894, blz. 17.
9. Vgl. R.T. Kendall, **Calvijn and English Calvinisme to 1649**, Oxford, 1979, p.51 s.s.
10. Vgl. I. Boot, **De allegorische uitlegging van het Hooglied voornamelijk in Nederland**, Woerden, 1971, blz. 132 v., 197.
11. Vgl. G.S. Wakefield, **Puritan Devotion, Its Place in the Development of Christian Piety**, London. 1957, p. 85 s.s.
12. Tegen W. Goeters, **Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur Labadistischen Krisis 1670**, Leipzig, 1911, S. 54.
13. G. Voetius gaf hem de erenaam "theologus praktikootatos",vgl. A.C. Duker, **Gisbertus Voetius, I**, Leiden, 1897, blz. 379.
14. Vgl. W.J.M.Engelberts, **Willem Teellinck**, Amsterdam, 1898, blz. 9 v.
15. De eerste uitgave dateert waarschijnlijk uit 1608 en werd in Middelburg gedrukt. Vgl. W.J. op 't Hof, a.w., I/1, 1977, blz. 4.
16. Vgl. J. van der Haar, **From Abbadie to Young, A. Bibliography of English most puritan Works, translated i/t Dutch Language, I**, Veenendaal, 1980, p. 96 s.s.
17. Vgl. F.E. Stoeffler, **The Rise of evangelical Pietism**, Leiden, 1971, p. 41 s.s. Stoeffler noemt Bradfort een leerling van M. Bucer, en toont daarmee aan, dat de vroegste wortels weer op het europese continent dienen te worden gezocht.

18. Eerste uitgave: Middelburg, 1609. Vgl. W.J. op 't Hof, **a.w.** I/4, 1977, blz. 105 v.v.
19. Vgl. J. van den Berg, **Eighteenth century Dutch Translations of the works of some British latitudinarian and enlightened theologians**, in: **Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis**, Nieuwe Serie D1 LIX, 2, 1979, blz. 194 v.v.
20. Zo M. Leydecker in een voorrede op zijn **Het vervalle Christendom**. Vgl. L.F. Groenendijk, **De Gereformeerde proeve van de kracht der godzaligheid**, in: **Documentatieblad, a.w.**, I/4, 1977, blz. 132.
21. W. Teellinck beveelt de proponenten de lectuur aan van Dudleus Fennerus' **Theologia Sacra**, een practisch partieins theologisch handboek, dat door hem zelf gebruikt is, Vgl. W.J. op 't Hof, **a.w.**, blz. 109 v.
22. Zo J. Koelman in de "Toe-eyeningh-brief" van zijn uitgave van Thomas Goodwin, **Opera ofte alle de Theologische Werken**, Amsterdam, 1664. Vgl. L.F. Groenendijk, **a.w.**, blz. 124, 131.
23. Matthias Nethenus in zijn "Bericht tot den Leser", dat voorafgaat aan de vertaling van Is. Ambrosius' **Prima, Media, et Ultima** (1660). Vgl. L.F. Groenendijk, **a.w.**, blz. 124 v.
24. S. Oomius, **De heerlickhey van een Kindt Godts, Ofte/ Godts Vriendt**. (Ondertitel: Uyt een Tractaet, in 't Engels geschreven van den Hooghgeleerden Jeremias Dycke . . .), 't Amsterdam, 1658. Vgl. J. van den Haar, **Aanvulling op "De Zwanenzang van Simon Oomius"** (jg. I, n. 2, p. 42 v.v.), in: **Documentatieblad a.w.**, II/4, 1978, blz. 117 v.
25. Vgl. L.F. Groenendijk, **a.w.**, blz. 125 v.
26. Blijkbaar heeft reeds vanaf het begin een afkeer bestaan van de partieinse invloed in Nederland en trachten daartegenover de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie aan te tonen, dat wat de Puriteinen voorstaan niet iets nieuws is ("ene nieuwe vysicheyt"), maar de klassieke opvatting van de reformatoren. G. Udemans verduidelijkt dit met betrekking tot de sabbathsviering en beweert, dat de gewetensvolle sabbathsviering aan Bucer te danken is. Vgl. zijn **'t Geestelyck Roer van 't Coopmans Schip**, 2e dr. 1640, blz. 162 v. Zie: A. Vergunst, **a.w.**, blz. 8.
27. **A.w.**, blz. 126.
28. Vgl. A.F. Krull, **Jacobus Koelman**, Amsterdam, 1972 (Repr.), blz. 185 v.v.
29. Vgl. W. Goeters, **a.w.**, S. 100 f.f.
30. Utrecht, 1661.
31. Vgl. G. van den End, **Guiljelmus Saldenus**, in: **Theol. Ref.**, XII/2, 1969, blz. 89.
32. Vgl. W.J. op 't Hof, **Een apotheker in tweeërlei zin**, in: **Documentatieblad, a.w.** V/1, 1981, blz. 15.
33. Vlissingen, 1665.
34. Vgl. W.J. 't Hof, **a.w.**, blz. 13.
35. Vgl. W.J. 't Hof, **Johannes de Swaef als vertaler**, in: **Documentatieblad**, III/4, 1979, blz. 111 v.v.
36. E. Kist, **Beoeffeningsleer of kennis der middelen, om als een waar leerling van Jesus Christus getroost en heilig te leven waarin de ziekten van het menscheijk verstand en hart, die de ware beoeffening van het christendom in den weg zijn, met derzelver oorzaken en geneesmiddelen worden voorgedragen**, 2 Dln. Dordrecht, 1804-1809. Vgl. G.H. Leurdijk,

VII-22

- Ewaldus Kist in het licht van zijn ascetiek, in: **Documentatieblad**, a.e., IV/1, 1980, blz. 22 v.v.
37. Deze uitgave ontleende ik aan de Bibliographie van J. van der Haar, a.w.
38. **Pauls Complaints against his naturall corruption**, London, 1621. Dit werk van Teellinck is vele jaren later in het Duits vertaald: **Die Klage Pauli**, Cassel, 1693.
39. Vgl. L.F. Groenendijk, **Een werk van Jean Taffin als bron voor een puriteins "Domes conduct book"**, in: **Documentatieblad**, a.w., III/1, 1979, blz. 27 v.v. en W.J. op 't Hof, **Aanvulling op "Een werk van Jean Taffin als bron voor een puriteins "Domest conduct book"**, a.w., III/4, 1979, blz. 121 v.v.
40. Vgl. C.L. Powell, **English Domestic Relations 1487-1653**, New York, 1917.
41. **Pligten der Ouders, in kinderen voor Godt op te voeden, Nevens Drijderleij Katechismus. Als mede Twintig Exempelen, Van Godtzalige en vroeg stervende jonge kinderen. Opgesteld en 't samen-gebracht door Jacobus Koelman, Dienaar des Evangeliums, Ephese 6: 1-4**, Amsterdam, 1679.
42. P. Wittewrongel, **Oeconomia Christiana, Ofte Christelicke Huys-Houdinge**, Amsterdam, 1655. Vgl. L.F. Groenendijk, **Piëtisten en Puriteinen over de naamgeving**, in: **Dokumentatieblad**, a.w. I/1, 1977, blz. 25 v., Id., **Inhoud en oorsprong van de opvoedingsleer van Petrus Wittewrongel**, a.w., II/1, 1978, blz. 13 v.v., Id., **Een puriteins kinderboek uit de 17e eeuw**, in: **Theol. Ref.**, a.w. XXI/1, 1978, blz. 36 v.v.
43. Vgl. L.F. Groenendijk, **De huwelijksleer van Petrus Wittewrongel**, in: **Documentatieblad**, a.w., III/2, 1979, blz. 56 v.v.
44. Vgl. F.L. Goenendijk, **Opvoeding en kind-zijn bij Puriteinen en Piëtisten**, in: **Documentatieblad**, a.w. IV/1, 1980, blz. 10 v.v.
45. Vgl. F.L. Groenendijk, **Exempelen van krachtig bekeerde zielen, en de blijken van dien. Drie collecties van door J. Koelman vertaalde spirituele biografieën, gevoegd achter W. Gutrie's "Groot Interest"**, in: **Documentatieblad**, a.w. IV/3, 1980, blz. 65 v.v.
46. Vgl. o.a., E.S. Morgan, **Visible Saints, The History of a Puritan Idea**, 6e Ed., London, 1975.
47. W. Hollweg, **Heinrich Bullingers Hausbuch, Eine Untersuchung über die Anfänge der reformierten Predigtliteratur**, Neukirchen, 1906, S. 142 f.f. Hollweg spreekt het vermoeden uit, dat het W. Teellinck's "**Huys-boeck**" (Middelburg, 1639) door hem zelf beschouwd is als een pendant van Bullingers **Hausbuch**, a.w., S. 355
48. (J. Koelman) **De Pointen van nodige Reformatie, omtrent De Kerk en Kerkelijke, en Belijders der Gereformeerde Kerke van Nederland. Beschreven in een Brief aan een Vriendt, door Christophilus Eubulus, Jesaja 30: 8-11**, Vlissingen, 1678. Vgl. L.F. Groenendijk, **Jacobus Koelman's actieplan voor de Nadere Reformatie**, in: **Documentatieblad**, a.w., II/4, 1978, blz. 121 v.v.
49. Vgl. o.a. H.B. Visser, **De geschiedenis van den Sabbathstrijd onder de Gereformeerden in de zeventiende eeuw**, Utrecht, 1939 en C. Steenblok, **Voetius en de Sabbath**, 2e dr., Gouda, 1975.
50. Vgl. o.a. P. Lewis, **The Genius of Puritanism**, Rushden, 1975, p. 19 s.s.

51. Vgl. W.J. op 't Hof, **Willem Teellinck in het licht zijner geschriften (13)**, in: **Documentatieblad, a.w.**, V/1, 1981, blz. 5.
52. T. Brienen, **De prediking van de Nadere Reformatie**, Amsterdam, 1974, blz. 93 v.v.
53. W. Schortinghuis, **Het innige Christendom**, Groningen, 1740. Vgl. C. Graafland, **De zekerheid van het geloof, Een onderzoek naar de geloofsbeschouwing van enige vertegenwoordigers van Reformatie en Nadere Reformatie**, Amsterdam, 1977 (repr. Wageningen, 1961), blz. 218 en M.J.A. de Vrijer, **Schortinghuis en zijn Analogieën**, Amsterdam 1942, blz. 72 v.v.
54. J. Verschuur, **Bevindelyke Godtgeleertheit**, Groningen, 1737. Vgl. C. Graafland, **Nadere Reformatie: G. Voetius, W.à Brakel, J. Verschuur, in: Bij Brood en Beker, Leer en gebruik van het heilig avondmaal in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk**, Goudriaan, 1980, blz. 268 v.v.
55. G.S. Wakefield, o.c., p. 85 s.s.
56. F. Rous, **Het binnenste van Godts Koninkrijk, Vertoont in Twee Tractaten, Genaamt: Het verborgen Houwlyk, en De Hemelsche Academie**, Amsterdam, 1678.
57. Vgl. A. Ritschl, **Gesichte des Pietismus**, Bonn, 1880, I, S. 281 en J. van Genderen, **Herman Witsius, Bijdrage tot de kennis der Gereformeerde theologie**, 's-Gravenhage, 1953, blz. 175 v.v.
58. I. Boot, a.w., blz. 143 v.v.
59. Vgl. G.S. Wakefield, o.c., p. 87.
60. O.a. in zijn voorrede op **De Worsteling eenes bekeerden sondaers**, Middelburg, 1631.
61. W. Teellinck, **Soliloquim, ofte Betrachtungen eens zondaers**, 1635.
62. O.c., p. 101.
63. I. Ambrose, **Looking unto Jesus**, 1658. De eerste nederlandse vertaling dateert uit 1664, de laatste (12e) uit 1957. Vgl. J. van der Haar, **A Bibliography, o.c.**, p. 2 s. Ook de **Brieven** van S. Rutherford zouden hier kunnen worden genoemd.
64. In het nederlands: **Een geval der Conscientie/Verclarende de swaerste questie die daer is: namelyck Hoe yemandt weeten of kennen sal/of hy een Kindt Gods is**, Amsterdam, 1613.
65. Vgl. I. Beward, **The Work of Willem Perkins**, Appleford, 1970, p. 58 s.s.
66. W. Guthrie, **The Christian's great Interest**, 4e ed., 1667. Vgl. L.F. Groenendijk, **Exempelen van krachtig bekeerde zielen...**, a.w. IV/3, 1980, blz. 65.
67. J. van der Haar noemt in zijn bibliographie zes drukken alleen in de 18e eeuw. In de 19e eeuw zijn er nog eens zes drukken geweest, o.c., p. 86.
68. **Gisbertus Voetii Disputaty van geestelicke verlatigen, uit de Latynse tale in onse Nederlantse overgezet, voortgezet door Johannes Hoornbeeck**, Utrecht, 1646. Ook: J. Hoornbeeck, **De Desperatione salutari de se ipso**, Lugd. Bat., 1651. Vgl. J.W. Hofmeyr, **Johannes Hoornbeeck as Polemikus**, Kampen, 1975, blz. 49 en S. van der Linde, **De Godservaring bij W. Teellinck, D.G. Brakel en A. Comrie**, in: **Theol. Ref. XVI/3**, 1973, blz. 197.
69. G.S. Wakefield, o.c., p. 102, 108.

VII-24

70. **De waare Ziels-Vernedering, en Heilzame Wanhoop**, Utrecht, 1678.
71. W. van Gent, **Koelman's Commentaar op enkele engelse schrijvers**, in: **Documentatieblad, a.w.**, II/1, 1978, blz. 29 v.v.
72. W. à Brakel, **Leere en leydinge der Labadisten**, Rotterdam, 1685. Vgl. C. Graafland, **De zekerheid van het geloof, a.w.**, blz. 191 v.v.
73. G.S. Wakefield, o.c., p. 87, 95.
74. Vgl. C. Graafland, a.w., blz. 130 v.v.
75. Dit boek is eveneens in de 18e eeuw vele malen vertaald. Vgl. J. van der Haar, o.c., p. 120. Het laatst in 1964.
76. C. Graafland, **De toekomstverwachting der Puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie**, in: **Documentatieblad, a.w.**, III/3, 1979, blz. 65-95. Men geve ook acht op de daarna volgende discussie over dit thema in het genoemde Documentatieblad.
77. Vgl. H. Witsius, **Geestelyke Prenten van eenen onwedergeborenen op zijn beste en van een wedergeborenen op zijn slechtste**, 1723. Vgl. J. van Genderen, a.w., blz. 207
78. F.A. Lampe, **Het heylige Bruydt-Cieraat der Bruylofts-Gasten des Lams, aan Syne Verbondts-Tafel**, 2e dr. Embden, 1722. Vgl. C. Graafland, **Nadere Reformatie: G. Voetius... a.w.**, blz. 277 v.
79. Vgl. J. de Boer, **De verzegeling met de Heilige Geest volgens de opvatting van de Nadere Reformatie**, Rotterdam, 1968.
80. Vgl. M.J. Paul, **Everhard van Someren en de vijfde Monarchie**, in: **Documentatieblad, a.w.**, IV/2, 1980, blz. 54 v.v. Ook: T. Brienens, **De Nadere Reformatie en het Jodendom**, Kampen, 1980.
81. Vgl. L.F. Groenendijk, **Jacobus Koelman's actieplan voor Nadere Reformatie, a.w.**, II/4, 1978, blz. 123 v.v.
82. **De Brieven van Mr. Samuel Rheterfort**, 3 dln. Leiden, 1673, 1679, 1687. Vgl. L.F. Groenendijk, a.w., blz. 122 v.
83. Vgl. W. van Gent, **Zondenregisters**, in: **Documentatieblad, a.w.**, IV/2, 1980, blz. 39 v.v.
84. Vgl. T. Brienens, **Het avondmaal in de Gereformeerde Schotse kerken speciaal in de preken van de Erskines**, in: **Bij Brood...**, a.w. blz. 226 v.v. Id., **Petrus Immens over het avondmaal, a.w.**, blz. 301 v.v.
85. H. Heppe, **Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformierten Kirche, namentlich der Niederlande**, Leiden, 1879.
86. A. Lang, **Puritanismus und Pietismus**, Neukirchen, 1941
87. W. Goeters, a.w., S. 4 f.f.
88. S. van der Linde, **De betekenis van de Nadere Reformatie voor kerk en theologie, a.w.**, blz. 139 v.v.
89. F.E. Stoeffler, o.c., p. 27 s.s.
90. Grotendeels publiceren zij in het door ons veelvuldig geciteerde **Documentatieblad Nadere Reformatie**.
91. H. Faulenbach, **Die Anfänge des Pietismus bei den Reformierten in Deutschland**, in: **Pietismus und Neuzeit, a.w.**, S. 190-234.